

FTAMP 03.20.00

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ – БАРЛЫБЕК СЫРТАНОВ**Оразгүл Х. Мұхатова***Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Алматы, Қазақстан)*E-mail: Orazgul7@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жетісулық Алаш қайраткерлерінің арасында Қазақ Елінің Жарғысын - заңын жазған тұлға бар, ол – Барлыбек Сыртанов. Барлыбек Верный ерлер гимназиясында білім алған. Петербордағы Император университетінің тілдер факультетін түрік-татар және араб-парсы тілдері мамандығы бойынша бірінші дәрежелі дипломмен тәмамдаған. Барлыбектің алған білімі, Ресей астанасында көрген-білгендері, көкейіне түйгендері оны нағыз ұлтжанды, елінің болашағы үшін күрескер-қайраткер етті. Барлыбектің елжанды, әділ, еңбекқорлық қасиеттері және терең білімі, білігі кеңсе қызметкері ретінде еңбек еткен уақытында жергілікті халықтың қамқоршысы, құқықтарын қорғаушысы атандырды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – халқының тәуелсіздігі жолында күрескен Алаш қайраткері, елінің адал перзенті, құқықтанушы Барлыбек Сыртановтың ғұмыры мен қызметін тарихи деректер негізінде зерделеу; Барлыбектің Верный ерлер гимназиясында білім алуын қарастыру; Петербор императорлық университетіндегі оқуын талдау; оның тұлға ретінде қалыптасу үрдістерін анықтау; Барлыбек дайындаған Қазақ Елі заңының мазмұнын ашу; Алаш арысының қоғамдық-саяси қызметін көрсету. *Нәтижелер.* Мақалада архив деректері бойынша Б. Сыртановтың балалық шағы, студенттік кезі, қызметі зерттелді. Оның өмірі мәнді, елінің, жерінің тағдырына алаңдап, халық мүддесінде қызмет етумен өтті. Барлыбек Сыртанов ХХ ғасырдың бас кезіндегі мұсылмандық қозғалысқа қатысқан. Ағартушылық идеясын таратумен де айналысты. Қарашекпенділер легін азайтуға Б. Сыртанов бар күш жігерін жұмсаған. *Қорытынды.* Верный ерлер гимназиясының, Петербор императорлық университеті қабырғасындағы оқуы Барлыбектің білімді әрі білікті маман болып қалыптасуына ықпал етті. Терең білімі, баға жетпес адами қасиеттері Барлыбекті ұлттық рухтың биігіне шығарды. Қазақ Елінің жарғысының авторы ХХ ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыста өшпес із қалдырды.

Түйін сөздер: Барлыбек Сыртанов, Жетісу, Алаш, қайраткер, гимназия, университет, Қазақ Елі, Устав (Жарғы), құқықтанушы, қорғаушы.

Кіріспе

Соңғы жылдары Қазақстанда Алаш зиялыларының өмірлік жолы мен қызметін зерделеуге ерекше ықылас байқалады. Мемлекеттің көшбасшысы Қ.К. Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» (Тоқаев, 2021) атты мақаласында ХХ ғасырдың бас кезіндегі «Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиістілігін» де түртіп өткен болатын. Осыған байланысты Алаш зиялыларының қатары толықтырылып, мұралары зерделенуде. Арнайы ғылыми жобалар аясында зерттеулер жүргізіліп, бұрын-соңды ғылыми айналымға түсірілмеген, құпия сақталған архив құжаттары жинақ ретінде жарық көруде. Қайраткерлердің өмірі мен қызметін зерттеуді былай қойғанда есімдері қалтарыста қалып жатқандары да бар. Олардың есімдері іргелі еңбектерде ғана айтылады. Әсіресе Қайсерке Тоқсанбаев, Әбубәкір Жақыпбаев, Мақсұт Солтаев тәрізді жетісулық Алаш қайраткерлерінің тек білім алған оқу орындары, қызметі жөнінде мардымсыз мәліметтер ғана кездеседі.

XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт зиялыларының арасында Барлыбек Сыртановтың есімі ерекше тарихи тұлға ретінде аталады. Қазақ елінің Жарғысын – Заңын жазған Барлыбек – алты Алаштың мақтанышы болып табылады. Елеулі қоғам қайраткері, білімді, елінің егемендігі үшін қажырлы еңбек еткен Барлыбек Сыртановты көкірегі ояу, көзі ашық қауым белгілі құқықтанушы ретінде танып, бағалайды. Бұл – Барлыбектің тек бір қыры ғана. Білікті азамат күрделі мәселелердің шешімін табуға ықпал етіп, ұлт мүддесіне қызмет жасады. Б.Сыртанов халқының қамқоршысы ретінде тұрғындардың құқықтарын қорғаған. Бұл – оның екінші қыры. Барлыбектің ғұмыры мен қызметінің әлі де ашылмаған қырларының бар екендігі байқалады. Сондықтан да Алаш арысының өмір жолын тың деректер бойынша зерделеудің маңызы зор. Осы орайда тақырыптың өзектілігі күмән тудырмайды.

Материалдар мен әдістер

Барлыбек Сыртановтың өмірі мен қызметіне байланысты тарихи мәліметтерді Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (одан әрі – ҚР ОМА) 44, 94, Алматы қаласы мемлекеттік архивінің (одан әрі - Алматы қ. МА) 390-қорынан табуға болады. Санкт-Петербургтегі Императорлық университетінде оқыған кездегі студенттік өміріне қатысты құжаттар Ресей мемлекеттің тарихи архивінің (одан әрі - РМТА) 14-қорында сақтаулы. Олардың біразы ғылыми айналымға енгізілген. Е. Тоқтарбай Б. Сыртановтың өмірлік жолы мен қоғамдық-саяси қызметіне, шығармашылығына байланысты архив құжаттарын, материалдарын жинақтап, жариялады (Тоқтарбай, 2019). Алайда олар толық талданбады. Осы орайда құжаттарды деректанулық талдаудан өткізіп, шынайылығын айқындау міндеті туындайды.

Философиядағы феноменологиялық бағыттың негізін салушы неміс ғалымы Э. Гуссерльдің (Гуссерль, 2008) адам өмірінің түрлі қырларын зерттеу әдістері мен М. Блоктың (Блок, 1986) атақты тарихи тұлғалардың әрекеттерін қоғамның ішкі өмірімен байланыстыра зерттеу тәсілдері осы тақырыпты қарастыруда қолданылды. Бұл феноменологиялық бағыттар Б. Сыртановтың заңгерлік қызметін, қоғамдық-саяси көзқарастарын, тұлғаның өмір сүру бейнесін өзара байланыста зерделеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік құрылымның басты компоненті жеке адамның, мәселен, Б. Сыртановтың ғұмырын тарихи тұрғыда қарастыруда және тарихи портретін қалыптастыруда «антропологияландыру» бағыты (Февр, 1991) ұтымды болып табылады. Сонымен қатар Барлыбектің өмірі мен қызметін зерттеуде өркениеттілік (Сорокин, 1992) бағытын ұстану маңызды. Артур Онкен Лавджойдың (Лавджой, 2001) зерттеу бағыты арқылы Б.Сыртановтың қоғамдық қызметін зерделеуге болады. Сондай-ақ Э. Эриксонның (Эриксон, 1996) тұлғаның даму теориясы Алаш қайраткерінің ашылмаған қырларын, беймәлім ғұмыр белестерін айқындауға септігін тигізеді. Сонымен қатар, XX ғасырдың белгілі философы, әлеуметтанушысы, психолог Эрих Фроммның (Фромм, 2008) тұлға туралы теориясы жетісулық Алаш арысының ойлары мен идеяларын тереңнен түсінуге мүмкіндік туғызады.

Ғылыми зерттеу бағыттары мен теориялар тарих ғылымының тарихилық, объективтілік және әлеуметтік қағидаларымен тығыз байланыста Барлыбек Сыртановтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл қағидалар Барлыбектің білім алуын, қызмет етуін, әлеуметтік-саяси хронологиялық, ретроспективті, талдау, модельдеу, қорыту, сипаттау әдістерімен ұштастыра отырып зерделеуде ұтымды болды.

Талқылау

Отандық тарих ғылымында Жетісулық Алаш қайраткері, ұлт-азаттық қозғалыстың белді мүшесі – Барлыбек Сыртановтың өмірі мен қызметі туралы еңбектер көп емес. Барлыбектің құқықтық, қоғамдық саяси қызметін өз кезегінде алғашқылардың бірі болып С.Өзбекұлы зерттеді. Кеңес Одағындағы қоғамды қайта құру және демократияландыру кезеңінде жарық көрген «Арыстары Алаштың» атты еңбегінде ғалым Б. Сыртановтың құқықтанушылық көзқарастарын зерделеді (Өзбекұлы, 1988). Бұдан кейінгі уақытта ол жетісулық Алаш қайраткерінің өмірі мен қызметін арнайы зерттеп, еңбек жариялады (Өзбекұлы, 1996).

М.Қойгелдиевтің тұңғыш рет Алаш қозғалысы қарастырылған еңбегінде Б. Сыртанов туралы үстірт айтылды (Қойгелдиев, 1995). Ғалымның кейінірек жарық көрген іргелі зерттеуінен Барлыбек туралы мәліметтер алуға болады (Қойгелдиев, 2008, 2017).

Алаш және Алашорда тарихына арналған К.Нұрпейістің еңбегінде өзге де қайраткерлермен бірге Барлыбектің есімі аталып, қоғамдық-саяси қызметі қысқаша көрініс тапты (Нұрпейіс, 1995).

Маман мектебінің тарихына қатысты тарихи деректер, естіліктер, өлеңдер, құжаттар, пікірлер орын алған еңбекте Барлыбектің ағартушылық саладағы қызметі айтылды (Мамания, 1999). А. Есенқұлұлының Маман мектебінің негізін қалаушы оқу-ағарту саласындағы қызметі, білім беруге қосқан үлесі баяндалған зерттеуде осы оқу орнының ашылуына мұрындық болған Б. Сыртанов жөнінде жазылды (Қазақтың нобелі, 2009).

Қысқаша тарихнамалық шолудан Барлыбек Сыртановтың ғұмыры мен еліне еткен қызметінің зерттелгендігін байқауға болады. Алайда Алаштың қадірлі өкілінің өніп өскен ортасы мен тарихи ой-көзқарастары әлі арнайы зерттелмеді. Мұның өзі әлі де болса Барлыбектің өмірі мен қызметін терең зерделеу қажет дегенді білдіреді.

Зерттеу нәтижелері

Барлыбек Сыртанов 1866 жылы Жетісу облысының Қапал уезіне қарасты Арасан болысындағы Қарашоқы жерінде Сыртан есімді шаруа отбасында дүниеге келді. Оның тегі - Найман тайпасының Матай руы, Қаптағай тармағынан.

Барлыбек әкесі Сыртанның күш-жігерлігі мен ортасына беделділігінің арқасында Верный (қазіргі Алматы) қаласындағы ерлер гимназиясында білім алған. Сыртан өз заманында Матай елінде әділдік үшін күрескен, білімпаз, көкірегі ояу тұлға ретінде танылған. Ұрпағының келешегіне алаңдаушылықпен қараған Сыртан ұлдары Барлыбек пен Тұрлыбекті 1874 жылы Қапал қаласында қазақ балаларына арналған даярлық пансионда білім алуға жіберген. Архив қорларында сақталған тарихи деректерде бұл туралы келесідей мәлімденеді: «1874 жылы қазан айында Арасан болысының қырғызы Сыртан Бокин уездік басқармаға 11 және 9 жастағы екі ер балаларын ертіп әкеліп, училищеге оларды оқу ақысын, тамақ, жатын орын шығындарын төлеуді талап етпеу, сондай-ақ олардың жанында анасының, оның үлкен әйелінің бірге болу шартымен қабылдауды өтінді. Балалар қабылданып, басқа киіз үйді жалдауға қаржы табылғанша Сыртан берген киіз үйге орналастырылды» (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. Іс.372. П.11.). Сыртанның «олардың оқуы мен жағдайлары үшін меннен ақы талап етпейсіздер» деген талабын гимназия директорының есеп-рапортындағы мына жолдар растайды: «...Бастапқы кезеңде балалар және олардың анасына, маған аударылған арнайы қаражат есебінен жағдайымыз жасалынды, кейін бұл іс-шаралар болысты басқарушылары арқылы салынған және жобаның ережелеріне сай уезд басшыларының шешімімен тағайындалған айыппұлдар есебінен қарастырылды. Екі бала мен олардың анасының тамақ, отын-су шығындары өте аз болды, әзірше балаларға киім-кешек қажет емес, сондықтан айыппұлдан түскен ақша әрдайым және өте аз мөлшерде (3-тен 6 сомға дейін) болғанымен де қазақ мектебінің капиталын құрайтын депозитке бөлініп, жинақталуда» (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. Іс.372. П.12-13.).

Барлыбек Сыртанов Верный гимназиясында өте жақсы үлгеріммен, үлгілі тәртіппен ерекшеленді. Бұл турасындағы құжаттарды ҚР Орталық мемлекеттік архивінің 94-қорынан табуға болады (ҚР ОМА. Қ.94. Т.1. Іс.).

Гимназияны үздік тәмамдап, 1886 жылдың тамыз айында Петербордағы Императорлық университетке оқуға қабылданған. Оның сол кездегі танымал оқу ордасында білім алуына Верный гимназиясының директоры Д. Новактың септігі тиген. Ол Барлыбектің университет қабырғасында оқуы үшін арнайы қаржы бөлуін сұрап, Жетісу облысының әскери губернаторына өтініш білдірген. Осы қамқорлыққа толы өтініште келесідей айтылған: «7-сынып оқушысы - Сыртанов Бардыбек, оқуын жоғары оқу орнында жалғастырғысы келеді, бірақ жоғары оқу орнын жалғастыруға ата-анасының қаржысы болмағандықтан, жоғары мәртебелі мырза, Сізден ол үшін қарамағыңыздағы қаржыдан қандай да бір мүмкіндікті

қарастыруды кішіпейілділікпен өтінемін, оның үстіне мінезі өте кішіпейіл Бардыбек Сыртанов гимназия курсында өзін тамаша ұстады және бұратана ретінде еңсеруге тура келген қиындықтарға қарамастан, сынақтарға жіберілу үшін қойылған баллдар дәлелдегендей, оқу жетістіктерінің өте жақсы нәтижелерін көрсетті. Мен сізден басымды ие отырып, осы елдегі алғашқы қырғызға жоғары білім алу мүмкіндігін беруіңізді сұраймын, бұл бүкіл қырғыз сословиесіне жақсы әсер ететіні сөзсіз» (ҚР ОМА. Қ.64. Т.1. Іс.2911. П.2.).

Осылайша, Барлыбек өлкеден тұңғыш болып Жетісу әскери губернаторының қолдау көрсетуімен Петербордағы Императордың университет қабырғасында білім алуға қабылданды. Бұны Санкт-Петербургтегі тарихи архивте сақтаулы Барлыбек Сыртановқа берілген куәлік растайды. Куәлікте былай деп жазылған: «Мұны көрсетуші мұсылман дінін ұстанушы Бардыбек Сыртанов, қырғыз, 1866 жылы Жетісу облысы Қопал уезінде туған, Верный гимназиясын бітіргені туралы куәлігі бойынша 1886 жылы тамызда Санкт-Петербургтегі Император университеті студенттерінің қатарына қабылданған. және шығыс тілдері факультетінің араб-парсы-түрік-татар разрядына оқуға түскен» (Ресей мемлекеттің тарихи архиві. Қ.14.Т.3. Іс.25876. П.40.).

Университеттің 1886–1887 академиялық оқу жылының I-жартысында араб тілі (аптасына 6 сағат), Шығыс тарихы (1), халықаралық құқық (3), неміс тілі (2) пәндерін оқыған (РМТА, Қ.14. Т.3. Іс.25876. П.46.) Елінен жырақта, үкімет бөлген шәкіртақыға Петербор тәрізді үлкен қалада білім алып, өмір сүрудің қиындығы мен қаржының жетіспеушілігі тек сонда оқыған жастарға және тарихшы-зерттеушіге аян. Сол себепті Петерборда ғана емес Ресейдің басқа қалаларында жоғары оқу орындарында білім алған қазақ жастары өздері туған облыстардың губернаторларының атына өтініш жазып, көмек сұраған. Сондай өтініштің бірін 1888 жылы Барлыбек те жазған. Өтініші қанағаттандырылып, оған 100 сом ақша көлемінде бір реттік шәкіртақы берілген (РМТА. Қ.14.Т.3. Іс.25876. П.23.).

Сурет 1. Студент - Барлыбек Сыртанов
(РМТА. Қ.14. Т.3. Іс.25876. П.4.).

1890 жылы университетте шығыстану факультетінің түрік-татар және араб-парсы тілдері мамандығын бірінші дәрежелі дипломмен тәмамдады. Студент шағында Ресей империясының астанасында түрлі саяси тартыстарға куәгер атанып, орыстардың мәдениеті мен өнерін тани білген Барлыбектің санасы қарқынды дамыды. Барлыбектің алған білімінің, қоршаған ортасының және түйгендерінің нәтижесінде ол шын мәнінде ұлтжанды, халқына адал, елінің тәуелсіздігі үшін күресуші тұлғаға айналды, себебі Барлыбектің балалық және жастық шағы патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлау кезеңіне сәйкес келді.

Университетті ойдағыдай аяқтаған Барлыбек 1891–1894 жылдары Ташкент қаласының Түркістан генерал-губернаторлығының Қазыналық палатасында бас кеңсе қызметкері болып жұмыс істеген. Осы қызметінде оған алқа хатшысы шені берілген. Жетісу облыстық әскери губернаторының бұйрығымен 1894 жылдың 29 қыркүйегінде облыстық басқармаға іс жүргізу

бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалған. Қызметінде жергілікті халық өкілдерін отарлық биліктің жасаған әділетсіздігінен заң бойынша қарап, олардың құқықтарын қорғап отырған. Барлыбектің адам құқықтарын қорғаудағы қызметіне кезінде Алаш арысы Мұхамеджан Тынышбаев шынайы баға берген еді. «Теңдікке қол жеткізе алмағандар Барлыбек пен оның туған інісі Тұрлыбекке келіп, теңдік алып, мұңдарын басатын еді. Олардың сөзінен ешқашан облыстың орыс, қазақ-қырғыз халқы да, ешкім де тысқары қалған емес» деген жетісулық қайраткердің сөздері - айтылғанның айғағы (Тынышбаев, 2001:83). Сол себепті де биліктегілер оны сырттай бақылап, әрбір басқан қадамын аңдыған.

Жетісу облыстық басқармадағы қызметінде Барлыбек ағартушылық идеясын таратумен де айналысты. Ол Ахметкәрім Зейнулин деген ауқатты адаммен бірігіп, қазақ балаларының білім алу мәселелерін шешуге ұмтылды. Оқуға қажетті құралдар алдырып, білім алуға талпынған жастарға қол ұшын созған. Өзі оқыған Верный ерлер гимназиясына Мұхамеджан Тынышпаевты, Қанатхан Сыртановты тартқан. Сонымен қатар «Семиреченские областные ведомости» газетінде «Бұратана бөлімі» деген айдар ашқан (Федоров, 1925:46). Атынан көрініп тұрғандай, бөлімде жергілікті тұрғындардың мұң-мұқтажы, ауыр тұрмыс-тіршілігі, көкейкесті түйткілдер туралы мәселелер басылды. Алайда отарлық биліктің мүддесіне қайшы келген бөлім көп ұзамай жабылып қалды.

Жетісудағы отарлау саясаты бірнеше бағытта жүргізілгені белгілі. Оның ішінде шаруалар отарлауы еді. «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деп білетін қазақ үшін негізі мал болғандықтан және оны жайылымдармен қамтамасыз ету қажеттігі туындағандықтан, Жетісу өлкесіндегі жер мәселесі Барлыбекке қатты әсер етті. Туып өскен жеріндегі ахуалды не әдеби кітаптардан, не көзі көріп куә болған оқиғалармен түсінген азамат бұл мәселелерді ұлт мүддесіне сай шешуге тырысты. Дегенмен, Барлыбек орасан державаның қуатына төтеп беруге әлсіз болды. Отарланған өңірдегі ахуал мүшкіл болып қала берді.

XIX ғасырдың соңында және XX ғасырдың басында қазақ жеріне орыс шаруалары көптеп қоныстанды. Патша өкіметі қазақ жеріне келімсектерді орналастыру саясатын жеделдету үшін, 1904-1905 жылдары Қазақстанды қоныс аудару аудандарына бөлді. Осы бағытта XX ғасырдың бас кезеңінде Жетісу қоныс аудару басқармасы құрылды. Отарлау мақсатында бой көтерген Қоныс аудару басқармалары тұрғылықты халықтың «артық» деп табылған жерлерін тартып алып, қоныс аудару телімдерін дайындауға кірісті. Әр жылы Жетісу облысы бойынша кіші аудандарда қоныс аудару телімдерін құру жоспарланды (Сборник законов, 1909). Осылайша, Жетісу облысындағы Қоныс аудару мекемесі С.Н. Велецкийдің тікелей басшылық етуімен патша билігінің отаршыл саясатын іске қосты (Велецкий, 1916). Патша қызметкері А.Л. Трегубов өз зерттеу жұмысында Жетісу өлкесінде бос жатқан жердің көптігін айрықша сөз етіп, 1 миллионға дейін орыс шаруаларын орналастыру мүмкіндігі бар екенін айтты. Қытаймен шекаралас өңірде ауыл шаруашылығымен айналысатын адамдарды көбірек орналастыру қажет деген қорытындыға келген.

Ресей өкіметінің әкімшілік билігі тұрғылықты қазақ халқын өзінің мәдениеті мен діни наным-сенімінен алыстату үшін орыс халқының мектептері мен шіркеулерінің сандық мөлшерін көбейтті. Бұл тұста, өңірдің бұрынғы халқы медреселер мен мешіттерді салудың орнына, ауыр жағдайларға тап болды. 1905 жылы Ресей империясының үкіметі арнайы жарлықпен миссионерлік саясаттың аясында мұсылмандардың барлық мешіттерінде патша II Николайдың суретін ілу қажеттілігін жүзеге асыра бастаған. Бір жағы мұсылман халықтардың жаппай наразылығынан бас көтерулердің туындауынан, екінші жағынан шын мәнінде бұл әрекеттің заңға қайшы екендігін дәлелдеген Барлыбектің талабынан сескенген губернатор мұндай нұсқаудан бас тартқан.

1903-1907 жылдары Барлыбек Жетісу өңірінің Қытай елімен тоғысқан шекара аумағын тексеретін тобының мүшесі болып, айтарлықтай жұмыс істеді. Шекарадағы межелерді картаға түсіріп, белгіледі. Қазіргі Жетісу, Алматы облыстарының Қытаймен шектесетін Барлыбек Сыртанов белгілеген шекаралас межелері күні бүгінге дейін өзгертілмеген.

Столыпиннің аграрлық реформасына орай Жетісу өңірінде шұрайлы жерлерді тартып алып, қазақ халқының тұрмысын қиындатқан келімсектер легін азайту мақсатында Барлыбек

Сыртанов барлық күшін жұмылдырды. Осы мезетте ерекше атап өту керек, Барлыбек ата-бабаларынан қалған жерді отаршылдық саясатқа қарсы тұру арқылы қорғап, Жетісу халқын осы маңызды іске жұмылдыруға тырысты. Бұл мақсатпен ол съезд өткізіп, қазақ халқынан алынған жерлерді қайтаруды күн тәртібіне қосуды қадап айтты. Мұндай әрекеттерге тосқауыл қою мақсатында, 1910 жылдың 21 қазан айында Ұзынағаш жерінде облыстың қазақтарын жинап, кеңес ұйымдастырды (Сыртанов архиві, Т.1.Б.13.). Кеңесте өзі баяндама жасап, жерінен айырылып, шөл және шөлейт жерлерге ығысқан жұртшылықтың қиын ахуалын, отарлаудың қияметін баса айтты. Жердің тапшылығы мен қиындықтарына ұшыраған халықтың рухын жігерлендіріп, өзі жасаған баяндамада ол халықты бірлік пен тай-таласқа үндеді: «Ел-жұртым, қара шекпенділер күн сайын өңірімізге қоныстанып жатыр, жағдайымыз қиындап барады, күн көруіміз ауыр болып барады, құнарлы жерлердің барлығы қарашекпенділердің үлесіне өтіп, тартып алған жерлерден қазақ бос далаға сауғалады. Бұлайша үнсіз қалуымыз жарамас, оянуымыз керек, ата-бабамыздан қалған жерімізді сақтау - біздің басты міндетіміз. Қарашекпенділердің қоныстануын тоқтату үшін қазақ болып бірлесуіміз керек» (Сыртанов архиві, Т.1.Б.4.). Осы мақсатты көздеген Барлыбек 1911 жылы қазақ халқының мәселелерін патша үкіметінің басшыларына жеткізу үшін Петербургке сапар шеккен. Сырқатына қарамастан, Барлыбек Сыртанов Жетісу облысындағы қазақтардың, қырғыздардың, сарттардың, ноғай жұртшылығының патша үкіметінің жерді отарлау саясатына қарсылықтарын, жер мәселесінің күрделі жағдайын, қазақтардың дәрменсіз күйін аса батылдықпен жеткізеді. Өтініште былай делінді: «1905 жылдан бастап Жетісу облысында қырғыздар (қазақтар) пайдаланған жерлерден қоныс аудару учаскелері бөлінді. Жергілікті қоныстандыру ұйымы жыл сайын көктемгі қар суы ерігеннен кейін қоныстандыру учаскелеріне қазақтардың шұрайлы жерлерін, қыстауларын, бау-бақша алып жатқан мәдени алқаптарын, жасанды арықтармен және суармалы арықтармен суарылатын жасанды тоғайларын, егістік жерлерін алады. Қазақтарды қуып жатыр. Қазақтардың арызы қанағаттандырусыз қалуда... Қоныс аудару басқармасының жергілікті қоныстандыру ұйымының қазіргі тәжірибесі халықты жер иеліктерінен, мәдени дақылдар алқаптарынан айырып қана қоймайды, қолданыстағы заңға қайшы келеді... Жетісу облысындағы 800 мың қазақ халқы өздерінің заңды, өмірлік маңызды мүдделерін қорғай алмай түңілуде және отырықшы халық үлесінің мөлшерінде жер бөлуді сұрауға мәжбүр болады, дегенмен бұл көшпелі шаруашылықтың күйреуіне әкеледі және 800 мың тұрғынға, көшпелі өлкеге кедейшілік қаупін төндіреді» (Сыртанов архиві, Т.1.Б.4.). Барлыбек өзіне халықтың аманатын орындау тапсырылғандықтан, ол патша өкіметінің шенеуніктеріне жүгінуіне тура келді. Бірақ оның сөзін ешбір тірі жан елемеді. Ресейдің қатыгез, халық пен ұлт мүддесіне алыс тұрған аппараты оның сөзіне мүлдем құлақ аспады. Барлыбек Сыртанов ХХ ғасырдың бас кезіндегі мұсылмандық қозғалысқа қатысқан. Алайда бұл турасында зерттеулер жоқтың қасы. Дегенмен архив деректері оның түркі халықтарының бірігуі жолында өлкенің ықпалды адамдарымен қарым-қатынас жасағанын дәлелдейді. Түркістан аудандық күзет бөлімі бастығының 1912 жылдың 20 қазанындағы №5358 жазбасында Верный тінту пункті меңгерушісінің жеткізуінше, осы қалада тұратын Құдыс Ғабдуалиев деген татардың Жетісу облысының мұсылмандарымен тығыз байланыс орнатқан, бұның өзі панисламизм мақсатында барлық мұсылман халықтарының бірігуін көздейді. Тінту кезінде Қ. Ғабдуалиевтың Тоқмақ, Пржевальск, Жаркент, Лепсі, Қопал және Гавриловка селосында тұратын адамдармен байланыс жасағаны, оларға хат жазғаны анықталған (Алматы қ.МА. Қ.390. Т.6. Іс.31. П.3.).

Хаттардың бірінде Қопалда тұратын қазақ – Бардыбек Сыртановты Петербургке жібергені туралы айтылған. Сапардың мақсаты - жоғарғы үкімет алдында қазақ жерлері мәселесін қою. Осы мақсатты пайдаланып, Б. Сыртанов тағы бір құпия шаруаны атқаруға тиіс болған. Осы соңғы мәселе Қ. Ғабдуалиев пен Б. Сыртановтың хат алмасуларына әсер еткен. Қ. Ғабдуалиев Б. Сыртановтың жолына ақша жинаған. Б. Сыртановтың сапарының мақсаты құпия сақталғанымен тергеуге алынғандар олардың кейбіреуін айтқан. Мәселен, облыста муфтиат құру, мектептер мен медреселер ашу, мұсылмандарды біріктіру. Барлық шаруаның бастамашысы әрі ұйымдастырушысы Бардыбек Сыртанов екені айдан анық. Сондықтан да

Қопал уезінің бастығына оның үйінде тінту жүргізу тапсырылды. Тінту шұғыл түрде жүргізілді. Алайда Ғабдуалиевтың ісі бойынша тінту жүргізілгендігі Сыртановқа жетсе керек, оның үйінен басқасын былай қойғанда жазу қағазы да табылмады (Алматы қ.МА, Қ.390. Т.6. Іс.31. П.3.).

Ары қарай хатта «Сыртанов жоғары білім алған, ол тек облыс мұсылмандары ғана емес одан тысқары жерлерде де танымал, зор ықпалды адам», - деп жазылған (Алматы қ.МА, Қ.390. Т.6. Іс.31. П.5.).

Міне, осы Петерборға барған сапарында Барлыбек Сыртанов сол кезде күллі мұсылман қауымына кең танымал Әлихан Бөкейхановпен кездескен (Өзбекұлы, 1996:89). Ұлт игілігі жолындағы ортақ мақсат Әлихан мен Барлыбектің достығына, қазақ халқының азаттығы үшін күресті бірге жүргізуге жол ашты.

Барлыбек қазақ халқының құқықтарын империядағы басқа ұлттармен теңестіру, елінің егенмендігі мен білім беру ісін дамыту жолындағы күресін ешқашан тоқтатпаған. Халықтың өзекті мәселелерін шешу үшін белсенді күресті және осы мақсатпен бірнеше еңбек жазды. Барлыбек өз шығармаларын жариялау кезінде жансыздар мен тыңшыларды жаңылыстыру үшін «Алатау баласы» немесе кейде «С.Б. Алашинский» деген жалған аттарды қолданған (Дала уалаятының газеті, 1994). Мұнда Алашинский деп, алты Алаштың ұлы деген мағынада түсініп, бабалардың жолын ұстанғанын айтуға болады.

Барлыбек Сыртановтың Ресей астанасындағы кітапханаларда ұзақ уақыт жұмыс істеп, көптеген зерттеулерді зерделеп, өз ой елегінен өткізіп, саралап жазған еңбектерінің бірі – «Қазақ елінің Уставы» (Жарғысы). Оның бұл жұмысы расыменде нағыз қазақ елінің Конституциясы атанды. Бұл еңбектің кіріспесінде тарихқа байланысты келесідей ой-кезектер айтылған: «Қазақ елінің Жарғысы» расында Қазақ елінің шынайы Конституциясы болды. Бұл еңбектің кіріспесінде тарихқа байланысты келесі идеялар айтылады: «Қазақ халқы ежелгі ұлт өкілдерінің бірі болып табылады және халқының тарихы көне дәуірден бастау алады. Ол дербес мемлекет ретінде өмір сүріп, өз елін және жерін қорғады. Халқының саны 7 миллионға жетіп, Ресейде үшінші орынға ие болды. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» жылдары қазақтар бірліктің болмауынан қалмақтардың күшті әрі үлкен әскерімен күресе алмады. Алайда, Үш жүздің дана азаматтары бір тудың астына топтасып, қалмақтарды жеңіп шықты. Хан асығыс шешім қабылдап, Кіші жүздегі қазақтарды Ресейге бағындырды. Ресей патша билігі шарттасқан келісімді бұзып, қазақтың жерінде бекіністерді салып, жаулауды күшейтті, орыс шаруаларын арттырып, қазақ халқының жері мен табиғи байлықтарын тартып алып, қазақтарды өз жерінен айырып, шөл мен құмға ығыстырды...» (Дала уалаятының газеті, 1994:15). Автор қазақ тарихына қысқаша шолу жасап, елдің отарға айналу себептерін түсіндіруге тырысқан. Отарлау саясатының салдарын анық көрсете білген. Бұл орайда, Барлыбек тәуелсіз және азат ел болу үшін жарғының қажеттілігін түсініп, конституцияны дайындаған.

Төрт бөлімнен тұратын «Қазақ елінің Уставы» әзірленді. Ондағы «Қазақ елі республикасының жеке болуы турасында», «Адам баласының хұқы турасында», «Қазақ жері турасында», «Сот турасында». «Қазақ Елі республикасының жеке болуы турасында» бөлімдерінің тарихи маңыздылығы өзекті, себебі ондағы қарастырылған идеялар бүгінгі таңда егеменді республиканың қоғамдық-саяси өмірінде толығымен жүзеге асқан. Мұның нәтижесінде Барлыбек армандаған тәуелсіз республика әлемге танылып, өз салтанатын орнатуда. Алаш кеменгерінің анық жазып, оның өміршенділігін қалаған Конституцияның қазақ халқының дербес мемлекет ретінде дамуымен байланысты аспектілеріне зейін салайық.

«4. Қазақ еліндегі ең жоғары басқарушы орган – Ұлт Мәжілісі. Мәжіліс мүшелері дауыс беру арқылы Қазақ Елінің Президентін төрт жылдық мерзімге сайланады.

5. Бір Президент мемлекетті екі мерзімнен көп басқаруға құқысыз.

6. Президент қазақ елін басқаруды министрлер арқылы жүзеге асырады. Министрлерді Президент өзі таңдағанымен, Ұлт мәжілісінің дауысымен шешім қабылданады.

7. Министрлер өздерінің атқарған жұмыстары бойынша Президенттің һәм Ұлт Мәжілісі алдында есеп беріп отырады. Қазақ елінде билік заң шығару, орындау һәм сот билігі

деп бөлінеді. Үш билік бір-біріне тәуелді емес және бұл бассыздықты тоқтатудың белгісі болып табылады», - деп көрсетілген тармақшалар Барлыбектің жарғыны әзірлеуде кеңінен ізденгенін аңғартады (Сыртанов архиві, Т.1. Б.7-35.). Әрі оның білімділігі туралы да хабардар етеді. Бұл үзінділер Барлыбектің құқықтық мемлекеттің ерекшеліктерін деп көрсеткенін дәлелдейді. Бүгінгі таңда егемен елімізде Барлыбек ұсынған құқықтық мемлекеттің белгілері жүзеге асырылған. Саяси билік үш тармаққа бөлініп, атқарушы, заң шығарушы, және сот билігі ретінде өз функцияларын орындайды. Барлыбектің Ұлт мәжілісінің орнына қос палаталы парламенттің келгені, Сенат және Мәжіліс арқылы күллі қауымға белгілі.

Жарғыда басты назар аударатын аспекті жерге қатысты айтылған. Барлыбек оны былай дейді: «19. Қазақ Елінің жері сатылмайды, оны Құдай адамзаттың пайдалануына жаратқан».

20. Жердегі кен, орманы, суы, көлдері һәм таулары қазақ еліне тиесілі. Мал бағу, егіншілікпен шұғылдану, үй салу, жерді өңдеу және оны тиімді мақсаттар үшін қолдану үкіметтің рұқсатымен жүзеге асырылады», - деп жазылған (Сыртанов архиві, Т.1. Б.7-35.). Бұл жерде автор жердің қазақ үшін басты байлық болатынын меңзейді. Барлыбек Сыртанов жер туралы: "...Құдай жерді адамзаттың пайдалануына жаратқан", - деп атап көрсетеді, өйткені жер дауы XX ғасыр басында аса өзекті мәселелердің бірі болған. Столыпіндік аграрлық реформаны жүзеге асыру барысында патша үкіметінің «жерге орналастыру» саясаты бойынша жергілікті тұрғындарға жан басына 15 десятинадан жер үлесін беру тәртібі енгізілді. Осыған байланысты қазақ шаруаларының бір бөлігі кең көлемде отырықшылыққа өте бастаған. Жерден айырылып қалу қаупі төнсе де «отырықшы норманы» алған шаруалар өз үлестерін сатып жіберіп, жалға беріп отырған. Соның салдарынан жерді тартып алу, сату, мердігерлікке беру, сыйға тарту сияқты әрекеттердің көбеюіне байланысты жағдай ушығып кетті. Осы кезеңде қазақтардан 45 миллион десятина жер тартып алынып, Ресейдің орталық аймақтарынан келген көшіп келушілерге берілді. Жерсіз қалған жұртшылықтың ырысы да жоғала бастады. Сондықтан Барлыбек «отырықшы нормаларға», әсіресе, жерді сатуға қарсылық білдіріп қана қоймай, оның халық үшін өте зиянды екенін атап өтті. Себебі аграрлық реформа қарашекпенділердің қазақ жерлеріне көптеп қоныстануына, қазақ халқының жерден айырылып қалуына, көшпелі шаруашылықтың үргесінің сөгілуіне әкелді.

Б. Сыртанов «Алатау баласы» деген бүркеншік есіммен «Дала уалаятының газетінде» және т.б. мерзімді басылымдарда өз заманының өзекті мәселелеріне арналған бірқатар малалалар жариялаған. Барлыбектің «Бұқарбай балаларының «Ынтымақ ережесі», «Партия һәм низамсыз жинаған алым» деп аталатын мақалаларының басты мақсаты халықты бірлік пен ынтымаққа шақыру, ата-баба дәстүрлеріне сай тәрбиелеу, рушылдықтан арылу және өзге де ұқсас мәселелерді шешу, «Партия һәм низамсыз жинаған алым» бұл мақаласында болыстардың әділетсіздік көрсеткеніне және рулар арасындағы қақтығыстарды терең ашып сипаттаған. «Орыстар болыстық, билік һәм старшындық қызметтерді енгізгенде, олар қазақ халқы өз мүддесін ойлайтын, елге қызмет ете алатын адамдарды сайлайды деп ойлаған еді. Алайда, бұл үміттері ақталмады. Болыс, би, старшындар халыққа қызмет көрсетудің орнына, оларды өздерінің пайдасына пайдалануды жөн көрді. Халыққа жасағандары көбінесе зорлық-зомбылық» - дегені осының дәлелі (Дала уалаятының газеті, 1994).

Барлыбек өзінің осы мақаласында билік, болыстық мансаб жолында руларға бөліну мен жұртшылықты тонап, талан-таражға салу халық арасында кең тарағанына наразы болған «Бір ру екінші руды жау санап, бір-біріне жат көзбен қарап, жағдайы келсе бірін-бірі жоқ қылады... Сайлау алдында жарты жыл немесе бір жыл бұрын байлар өз ықпалын күшейту үшін халық арасындағы сыйлы адамдарға ат, май, шай, ақша, шапан сыйлайды» деп, - мансап пен билікке қол жеткізу үшін ел ішіне іріткі салып, бірлікті бұзатындарды сынға алған. Қара бастарының қамын ойлағандардың діттеген мақсатына жету үшін пәрекорлықты өршіткендеріне налыған. «Мұны бергенде елден жасырын түрде бергені дұрыс болар еді, ал олар керісінше, көп бергендігімен мақтанады, халыққа көрсетіп, пәре таратады. Өзінің мал-мүлкін, ақшасын бермей, халықтан жиналған «шығын» мен «жұртшылық» деп алынған қаражатты пайдаланады. Сайлау кезінде қазақ арасында алдымен елубасыларды сайлайды» дегені осының айғағы. Абайдың сөзімен айтқанда «бас басына би болған өңшең қикымның» ұят, ар деген қасиеттерді

ұмытып, жаға жыртысып, бас жаруға дейін барып отырғандарын «Мұндай жағдайда әркім өз адамдарын орналастыруға тырысып, бір-бірімен жанжалдасады. Араларында араздық пайда болып, қатты төбелесіп, қанға бөгіп кетеді...» деп көрсеткен (Дала уалаятының газеті, 1994:492).

Барлыбек Сыртанов өз мақалаларында жер мәселесінен бөлек, оқу-ағарту мәселелеріне де ерекше тоқталып өтеді. Білім және ғылымның маңыздылығын тереңнен алып түсіндірген. Қазақ елінің қараңғылықтың көлеңкесінде қалғанына наразы болып, келесідей жазады: «...Білімпаз халықтар біздің теріміз, жүндерімізді жоғары бағалайды, олардан шұға мен былғары жасайды. Өздері қалағанынша әлемді аралап, кедергісіз мұхиттарды кесіп өтіп, Сүлеймен патшаның ақыылмен жаратылғындау от арбалары мен кемелерге мініп, дала, тау және су айдындарынан өтіп жүргенде, ақ шайтанның күшімен адғандай, жердің түкпірінен телеграммалар арқылы хабар алғанда, біз қазақтар олардың бірінде де түсінбейміз...» (Дала уалаятының газеті, 1994:541-542). Қараңғылықтың көлеңкесінен шығуды, білім мен ғылымды игерудің маңыздылығын Барлыбек қадап айтқан. Ұлт кемеңгері білімге құштар жұртшылықтың тұрмысы жақсаратынын ескертті: «Ғылымның жолымен жүретін халықтар көбейіп, күшейіп келеді. Олар ақыл мен ғылымның жетістіктерінің арқасында қуанышқа бөленіп, алдынды ешқандай кедергі көрмейді. Олар ғылым мен техниканың түрлі жетістіктерін от пен су, бу, электричествоға (электричество деп жайдың әсерін айтады) пайдаланып, өмірлерін жеңілдетуде. Ғылымның арқасында адамға қажетті нәрселерді оңай табуға болады. Егер жақсы адаммен сырлассаң, пайдасын көресің; ал жаман адамға жолассаң, зиян шегесің. Бізде жағдай басқаша: біз өнер мен ғылымды, кәсіпті, білімді игеруді білмейміз, тек табиғаттың таза ауасына риза болумен жүрміз. Мұндай өмір сүру арзан болғанымен, ертеңгі күнді ойламай, өз өмірімізді жақсартуға көңіл бөлмейміз. Мал мен егін шаруашылығына арналған жер азайғандықтан, өмір сүру қиындап барады. Бізге ғылым мен білімді игеріп, һәм өзгеге де пайдалы болу жолдарын үйрену қажет. Біз әлі де ғылымның мүмкіндіктерін толық түсініп, дұрыс пайдалану жолдарын меңгергеніміз жоқ.» - деп, қазақ халқының болашағын ойлаудың уақытының әлдеқашан келіп жеткеніне назарын аударған уалаятының газеті, 1994: 541-542). Өз ұлтының қазіргі жағдайы мен болашағына алаңдаған бірегей зиялы адам, құнарлы жерінің тарылуы мен малдың әлсіреуіне қарамастан, әлі де егіншіліктің қыр-сырын игере алмай отырған елінің қиындықтарын өз атынан жеткізіп, білім алып, оқуға шақырды.

Елді білім алуға ынталандырумен қатар, М. Тынышпаев, С. Аманжолов, Б. Мәмбетов, Н. Жакыпбаев, Қ. Боранбаев, О. Жандосов, Ж. Бәрібаев, Ы. Дүйсенбаев сияқты жастардың Верный қаласындағы гимназияға түсуіне тікелей ықпал етті (ҚР ОМА. Қ.135. Т.1. Іс.564. П.1.). Сондай-ақ, Барлыбек Сыртанов 1909 жылы Қапалда Сейтбаттал Маманның қазақтың балалары үшін мектеп ашуына қаржы аударуына өзіндік үлесін қосқан болатын. Халық арасында үлкен беделге ие Барлыбек Сыртановтың ұсынысын ескерген С.Маманов, кейінірек Тұрысбек және Есенқұл Маман мектеп тұрғызып, қазақтың жас балаларына зор қолдау көрсетіп, демеу болды. (Есенқұлұлы, 2009). Қазақтың тарихында бұл мектеп Мамания деген атпен танымал болды. Жетісуға өз заманында кеңінен танымал болған, Маман байдың Тұрысбек, Сейітбаттал, Есенқұл есімді ұлдары қазіргі Ақсу аулынан 12 шақырым жердегі Қарағаш елді мекенінде XIX ғасырдың соңында үш сыныптық мектеп салдырып, өздері қаржыландырды. Мектептің құрылыс жобасы, оқу бағдарламалары, ережелері Уфадағы Ғалия медресесінің білім беру тәжірибесіне негізділді. Мектеп бірте-бірте кеңейіп, 1904 жылы алтыжылдық, 1909 жылы сегізжылдық зайырлы оқу орнына айналды. Пансионаттағы балалар саны 60-тан 200-ге дейін көбейді. Мұнда арнайы оқу орындарын бітірген қазақ мұғалімдері және Қазан, Уфадан шақырылған білікті оқытушылар сабақ берді. Дәріс берген мұғалімдердің арасында қазақ зиялыларының белгілі өкілдерінің бірі, Каир университетін тәмамдаған Ғ.Мұсағалиев те болды. Мектепті үздік тәмамдаған түлектер Орынбор, Троицк, Қазан қалаларына оқуға жіберілсе, қалғандары Ақсу, Қапал, Лепсі уездеріндегі мекендерде балаларға хат танытып, мұғалімдік қызметін атқарды. Сондай түлектердің арасында Б.Сүлеев, І.Жансүгіров, М.Ермектасов, Ә.Жайшыбеков болды. Сабақ ана тілінде жүргізілді. Қазақ тілі,

орыс тілі, география, арифметика және т.б. пәндер оқытылды.

Барлыбектің қоғамдық қызметі жайлы тарихи құжаттарда оның Мамания мектебімен байланысы келесідей сипатталған: «Б.Сыртанов жергілікті ауқаттыларға мектеп салу туралы ұсыныс жасайды және сарқандтық мұғалім Файзрахман Жихангеревпен (ол 1964 жылы Ташкентте қайтыс болған) келісіп, Мамановтарға мектеп салып, ашу туралы қолқа салады, олар келіседі, содан кейін Сейітбаттал Маманов Алматыда Сыртановта қонақта болып, Алматыдағы-Верныйдағы ерлер гимназиясының жоспарын алады, осы жоспар бойынша мектеп 1909 жылы салынды. Қарағаштағы бұл мектеп жақсы есімде, мектепті 1930 жылдары Махмұтов бұзған. Сыртанов ақсақалдар арасында жиналыс ұйымдастырып, ұлдар мен қыздарды оқыту, сонымен қатар көшпеліліктен отырықшылыққа көшу үшін мектеп ашу жөнінде кеңес береді. 1 гильдия көпесі Шаяхмет Әбсаттаровқа Матай және Жалайыр арасында 2 мектеп ашу туралы ұсыныс жасайды» (Мамания, 1999). Көріп отырғанымыздай, Барлыбек халқының санасы ашық, көзқарасы кең, ой-өрісі зерделі болуына және оның дамуына оқу-білімді насихаттау арқылы зор үлесін қосқан.

Осылайша ұлт зиялысы Барлыбек Сыртанов өмірін қазақ халқының мүддесі үшін бар ғұмырын сарп етті. Алты Алаштың осындай ұлы тұлғасының өмір жолы мен халқының тәуелсіздігі, мәдениеті және келешегі үшін атқарған қажырлы тай-таласы келешек ұрпаққа үлгі болып табылады. Барлыбектің ғұмыры мен қоғамдық қызметі ғана емес мінезі де баршаға үлгі. Өз заманында Мұхамеджан Тынышбаев оның мінезі туралы былай деп жазған еді: «Біреумен дауыс көтеріп сөйлесу немесе біреуді жамандау, иә жаман әрекеттер жасау сияқты мінездер Барлыбекке тән емес еді. Ол үлкендерге «тақсыр» деп, кішілеу адамдарға «қарағым» деп құрмет көрсететін. Оның мұсылмандық болмысы шынайы еді және «ұлық болсаң, кішік бол» деген нақыл сөзді айқын көрсететін. Барлыбек білімді, білімге жете білген адам болатын. Оның мінезі мен ұстанымдары бір рет кездескен адамға ұзақ уақытқа есте қалатын. Барлыбекті білетін ұлықтар оны шынайы мақтап, құрметтеп, жоғары бағалайтын еді» (Тынышбаев, 2001: 83).

Замандастарының арасында Барлыбектің құнды және бағалы қасиеттерін жоғары бағалаған Бақытжан Қаратаев: «Менің ойымша, тек өзің халықтың сеніміне ие болдың. Тек өзің «халық үшін еңбек еттім» деп ауыз толтырып айтуыңа құқылысың», - деп сөз еткен (Федоров, 1925:25). Шын мәнісінде де, тарихи мәліметтер мен уақыт бұл сөздердің жаны бар екендігін растайды.

Қорытынды

Нағыз елжанды, өз Отанын, елін, жерін сүйген және халықтың мүддесін жеке басының мүддесінен жоғары қойған қадірлі азамат 1914 жылы 26 қарашада өкпе ауруынан көз жұмды, Қапалда жерленді. Небәрі 48 жыл өмір сүрген Барлыбек артына өлмейтұғын сөз бен іс қалдырды. Қазіргі Қазақстан Республикасының Ата Заңынан орын алған мәселелерді өзінің Жарғысында көрсетті. Өз заманынан озық болған тұлға Қазақ Елін тәуелсіз, құқықтық, Ұлт мәжілісі, Президент басқаратын мемлекет ретінде көргісі келді. Барлыбектің асқақ арманы орындалды. Заманауи егемен Қазақстанда Барлыбек көрсеткен құқықтық мемлекеттің белгілері көрініс табыпты. Саяси билік үш тармаққа бөлініп, атқарушы, заң шығарушы және сот билігі ретінде өз қызметтерін жалғастыруда. Барлыбектің Ұлт мәжілісінің орнына екі палаталы парламент құрылды, ол Сенат пен Мәжіліс арқылы барлық республика халқына танымал. Б. Сыртанов соңынан 2000-ға жуық өзі жинаған кітаптар қалдырды. Білім, ғылымды жаны сүйетін тұлға оларды оқып қана қоймай, қызметінде пайдаланды. Болашақ жастарға қажет болар деген оймен жинады. Себебі білімді рухани азық деп таныды. Сол үшін Маман мектебін ашуға қолқа салды. Өмірден озған соң кітаптары Қапал маңындағы Қайнар мешітіне тапсырылған. Талдықорған қаласындағы Ілияс Жансүгіров музейінде Б. Сыртановтың 110 кітабының тізімі сақтаулы.

Өзі өмір сүрген кезеңдегі көкейкесті мәселелерді көтеріп, мақалалар жариялады. Халықтың қамқаршысы болды, еліне адал қызмет етті. Барлыбек Сыртановтың бойындағы асыл қасиеттер - жастарға үлгі-өнеге. Сондай игі қасиеттері, тәлімді, тәрбиелі жастары бар

мемлекеттің болшағы зор екендігі даусыз.

Терең білімді, байтақ ой-өрісті, даналық пен парасаттылықты, игілікті бойына сіңірген Алаш арысының тұлғасы ұлттық рухтың бигінде тұрағы сөзсіз.

Алғыс айту

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алаш қозғалысының жетісулық қайраткерлері: тағдырлары және мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыруаясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 14872226).

Әдебиеттер тізімі

Алатау баласы. Партия һәм низамсыз жиналған алым // Дала уалаятының газеті, 1897 жыл // Дала уалаятының газеті. Құрастырушы Ү.Сухбанбердина. Алматы, Ғылым, 1994. 590 б.

Алатау баласы. Қазақ халқының қазіргі һәм ілгері күні турасынан бірнеше ойға келген сана // Дала уалаятының газеті. 541-542-б. (590 б.).

Барлыбек Сыртанұлы – *Барлыбек Сыртанұлы* (1866-1914). Өмірі, шығармашылығы. Құраст.: Е. Токтарбай. Нұр-Сұлтан, «Алашорда» қоғамдық қоры, 2019. 248 б.

Блок М. Апология истории или ремесло историка. Изд. 2-е, доп., пер. Е.М. Лысенко. М.: Наука, 1986. 255 с.

Велецкий С.Н. Семиреченская область и ее колония. Итоги работ по колонизации Семиречья за 8 лет (1906-1913 гг.). СПб., 1916. 62 с.

Гуссерль Э. Идея феноменологии. М, ИЦ Гуманитарная академия, 2008. 224 с.

Есенкүлұлы А. Қазақтың нобелі. Тарихи деректер, естеліктер, құжаттар, пікірлер, өлеңдер. Жауапты ред. Ш. Күмісбайұлы. Алматы, Баянжүрек, 2009. 179 б.

Лавджой А.О. Великая цепь бытия – The Great Chain of Being: A Study of The History of An Idea / Пер. с англ. В. Софронова-Антони. М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. 376 с.

Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы, «Санат», 1995. 368 б.

Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: екітомдық монография. 1-т. Алматы: Мектеп, 2008. 480 б.

Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: екітомдық монография. 2-т. Алматы: Мектеп, 2017. 656б.

Мамания: тарихи деректер, естіліктер, өлеңдер, құжаттар, пікірлер. Құраст. Ж. Қалиұлы. Алматы: Атамұра, 1999. 272 б.

Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. 265 б. Өзбекұлы —

Өзбекұлы С. Арыстары Алаштың. Алматы, «Жеті жарғы», 1988. 192 б. Өзбекұлы —

Өзбекұлы С. Барлыбек Сыртанов. Алматы, «Жеті жарғы», 1996. 108 б.

Сборник законов и распоряжений по переселенческому делу и по поземельному устройству в губерниях и областях Азиатской России (по 1 августа 1909 г.). – СПб.: изд. Переселенческого Управления, 1909. – 698 с.

Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл.

А.Ю. Согомонов; Пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. 543 с.

Сыртанов Б. Қазақ елінің Уставы // Б.Сыртанов архиві. 1-т. 7-35-б.

Трегубов А.Л. Переселенческое дело в Семипалатинской и Семиреченской области. СПб., 1910. С. 42. (78 с.).

Тынышбаев М. Таңдамалы. Избранное. Алматы: «Арыс» баспасы, 2001. 83-б. (332 б.).

Февр Л. Бои за историю. М.: Наука, 1991. 632 с.

Федоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Ташкент, Госиздат Узбекской ССР, 1925. С. 46. (81 с.).

Фромм Э. Человек для самого себя / Пер. с англ. Э. Спировой. М.: АСТ, 2008. 349 с.

Эриксон Э. Г. Детство и общество. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ.

СПб.: Ленато, АСТ, Фонд Университетская книга, 1996. 592 с.

ALASH FIGURE – BARLYBEK SYRTANOV

Orazgul Kh. Mukhatova

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan

Abstract. *Introduction.* Among the figures of Zhetysulyk Alash there is a person who wrote the Charter - the Law of the Kazakh state, this is Barlybek Syrtanov. Barlybek was educated at the Vernenskaya Men's Gymnasium. He graduated from the Language Faculty of the Imperial University in St. Petersburg with a first degree in Arabic-Persian and Turkish-Tatar languages. The education he received in the Russian capital, the knowledge and conclusions he came to, turned him into a true patriot and fighter for the future of his country. Benevolence, justice, hard work, as well as deep knowledge and skills during his work as an employee made Barlybek a guardian and defender of the rights of the indigenous residents. *The goals and objectives of the study* – to study, on the basis of historical data, the life and work of Barlybek Syrtanov, an Alash activist who fought for the independence of his people, a loyal son of his country, a lawyer Barlybek Syrtanov; to consider the issue of Barlybek's education at the Vernoye Men's Gymnasium; to analyze his studies at the Imperial University in St. Petersburg; to determine the trends in his formation as a person; to reveal the content of the Law of the Country of Kazakhs, prepared by Barlybek; to show the socio-political activities of a prominent representative of Alash. *Results.* The article examines the childhood, student life, and activities of Syrtanov based on archival data. His life was meaningful, it was spent worrying about the fate of his country and land, in the interests of serving the people. Barlybek Syrtanov participated in the Muslim movement of the early twentieth century. He was also involved in spreading the ideas of enlightenment. He fought to reduce the flow of immigrants to the Kazakh steppe. *Conclusions.* Studying at the Vernoye Male Gymnasium and the St. Petersburg Imperial University contributed to the formation of Barlybek as an educated and qualified specialist. Deep knowledge and invaluable human qualities brought Barlybek to the top of the national spirit. The author of the Charter of the Country of Kazakhs left an indelible mark on the national liberation movement of the early 20th century.

Keywords: Barlybek Syrtanov, Zhetysu, Alash, figure, gymnasium, university, Kazakh Country, Charter, conductor, defender.

References

Alatau balasy/ Partiya hәм nizamсыз jinalgan alym //Dala ualayatynyn gazeti, 1897 jyl //Dala ualayatynyn gazeti. Qyrastyrushy Y.Suhbanberdina. Almaty, Gylım, 1994. 590 b. (In Kaz.).

Alatau balasy. Qazaq halqynyn qazirgi hәм ilgeri kыni turasynan birneshe ojga kelgen sana //Dala ualayatynyn gazeti. 541-542-b. (590 b.). (In Kaz.).

Barlybek Syrtanyly (1866-1914). Omiri, shygarmashylygy. Qyrast.: E. Toqtarbaj. Nyr-Syltan, «Alashorda» qogamdyq qory, 2019. 248 b. (In Kaz.).

Blok M. Apologiya istorii ili remeslo istorika. [The apology of history or the craft of the historian]. Izd. 2-e, dop., per. E.M. Lysenko. Moscow: Nauka, 1986. 255 p. (In Russia).

Veleckij S.N. Semirechenskaya oblasti ee koloniya. Itogi rabot po kolonizacii Semirechya za 8 let (1906-1913 gg.). SPb., 1916. 62 s. (In Russia)

Gusserl E. Ideya fenomenologii. M, IC Gumanitarnaya akademiya, 2008. 224 s. (In Russia).

Esenqylyly A. Qazaqtyn nobeli. Tarihi derekter, estelikter, qyjattar, pikirler, olender. Jauapty

- red. Sh. Kymisbajly. Almaty, Bayanjyrek, 2009. 179 b. (In Kaz.).
- Erickson E. G. Childhood and Society. 2nd edition, reprint. St. Petersburg: Lenato, ACT, University Book Foundation, 1996. 592 p. (In Russia).
- Fevr L. Boi za istoriyu. Moscow: Nauka, 1991. 632 p. (In Russia).
- Fedorov E. Ocherki nacionalno-osvoboditelnogo dvizheniya v Srednej Azii. Tashkent, Gosizdat Uzbekskoj SSR, 1925. S. 46. (81 s.). (In Russia).
- Fromm E. A man for himself / Translated from English by E. Spirova. Moscow: AST, 2008. 349 p. (In Russia).
- Lovejoy A.O. The Great Chain of Being: A Study of The History of An Idea / Translated from the English by V. Sofronova-Anthony. Moscow: House of Intellectual books, 2001. 376 p. (In Russia).
- Qoigeldiev M. Alaş qozğalysy. Almaty, 2008. 480 b. (In Kaz.).
- Qoigeldiev M. Alash qozğalysy: ekitomdyq monografiya. 1-t. Almaty: Mektep, 2008. 480 b. (In Kaz.).
- Qoigeldiev M. Alash qozğalysy: ekitomdyq monografiya. 2-t. Almaty: Mektep, 2017. 656 b. (In Kaz.).
- Nūrpeis K. Alaş hām Alaşorda. [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).
- Ozbekly S. Arystary Alashtyn. Almaty, «Jeti jargy», 1988. 192 b. (In Kaz.).
- Ozbekly S. Barlybek Syrtanov. Almaty, «Jeti jargy», 1996. 108 b. (In Kaz.).
- Sbornik zakonov i rasporyazhenij po pereselencheskomu delu i po pozemel'nomu ustrojstvu v guberniyah i oblastyah Aziatskoj Rossii (po 1 avgusta 1909 g.). SPb.: izd. Pereselencheskogo Upravleniya, 1909. 698 s. (In Russia).
- Sorokin P.A. Schelom. Civilization. Society / General. Ed., Comp. And the foreword. A.Yu. Sogomonov; Per. from English. M.: Pilitizdat, 1992. 543 p. (In Russia).
- Syrtanov B. Qazaq eliniң Ustavy //B.Syrtanov arhivi.1-t. 7-35-b.
- Tregubov A.L. Pereselencheskoe delo v Semipalatinskoj i Semirechenskoj oblasti. SPb., 1910. S. 42. (78 s.). (In Russia).
- Tynyshbaev M. Tandamaly. Izbrannoe. Almaty: «Arys» baspasy, 2001. 83-b. (332 b.). (In Kaz.).

ДЕЯТЕЛЬ АЛАШ – БАРЛЫБЕК СЫРТАНОВ

Оразгуль Х. Мухатова

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

Аннотация. *Введение.* Среди деятелей «Жетысулык Алаш» есть личность, написавший Устав – Закон Казахского государства, это - Барлыбек Сыртанов. Барлыбек Верный получил образование в Верненской мужской гимназии. Окончил языковой факультет Императорского университета в Санкт-Петербурге, получив диплом первой степени по арабо-персидскому и турецко-татарскому языкам. Образование, полученное в российской столице, знания и выводы, к которым он пришел, превратили его в истинного патриота и борца за будущее своей страны. Доброжелательность, справедливость, трудолюбие, а также глубокие знания и навыки во время его работы в качестве служащего сделали Барлыбека блюстителем и защитником прав местного населения. *Цель и задачи исследования* – изучить на основе исторических данных жизнь и деятельность Барлыбека Сыртанова, деятеля Алаша, сражавшегося за независимость своего народа, верного сына своей страны, правоведа Барлыбека Сыртанова; рассмотреть вопроса о получении образования Барлыбека в Верненской мужской гимназии; анализировать учебу в Императорском университете в Санкт-Петербурге; определить тенденции формирования его как личности; раскрыть содержание Закона Страны Казахов, подготовленного Барлыбеком; показать общественно-политическую деятельность яркого представителя Алаш. *Результаты.* В статье по архивным данным изучены детство,

студенческая жизнь, деятельность Сыртанова. Его жизнь была осмысленной, она прошла в беспокойствии о судьбе своей страны и земли, в интересах служения народу. Барлыбек Сыртанов участвовал в мусульманском движении начала XX века. Он также занимался распространением идей просвещения. Боролся за уменьшения потока переселенцев в казахскую степь. *Выводы.* Обучение в Верненской мужской гимназии и Петербургском Императорском университете способствовало становлению Барлыбека как образованного и квалифицированного специалиста. Глубокие знания и бесценные человеческие качества вывели Барлыбека на вершину национального духа. Автор Устава Страны Казахова оставил неизгладимый след в национально-освободительном движении начала XX века.

Ключевые слова: Барлыбек Сыртанов, Жетысу, Алаш, деятель, гимназия, университет, Казахская Страна, Устав, проповед, защитник.

Авторлар туралы мәлімет:

Мұхатова Оразгүл Хасенқызы - Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Мухатова Оразгуль Хасеновна - Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Mukhatova Orazgul Khasenovna - Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan.

Редакцияға түсті: 06.07.2024
Өңдеуден кейін қайта түсті: 29.08.2024
Жариялауға қабылданды: 27.09.2024